

драсни „В. В.“ на разпските прашни:
не мога, не мога трая вече!

Д-р Кнок

Оригинал. Пищета машина. Бележка на Вл. Василев: „Разцветников — да му подпиша разписката за хонорара за превода на една пиеса в театъра.“ — Вл. Василев от 1923 до 1939 г. с прекъсвания е бил директор на Народния театър в София (б. м., Ст. В.).

12

София. 13. 10. 43

Уважаеми г. Василев,

Като ви видях снощи, че се разсъдихте на обществото от 5—6 души и наистина тръгнахте да си отивате, аз поисках да загледа случката и да обърна работата на шега. Подбуди ме към това само едно добро (нали не съм „прост и излян от един метал“, а съм от малоченните „усложнени“ хора...) човешко чувство — да не си излизате сърдит и отровен. Такова човешко чувство ме накара преди години, на Чилингировия юбилей, когато вие се разсъдихте и стояхте през време на цялата вечер в сладкарница „КООП“, да дойда при вас и да се опитам да разсея лошото ви настроение (дори бях направил, за шега, и някакъв пакет, доколкото си спомням).

За нещастие обаче снощи вие, вместо да поемете ръката, която ви протягат за помощ, посегнахте да отсечете тая ръка. Нахвърлянето ви върху мене бе толкова безосновно, че после другите си обясниха гневът и избухването ви не с това, че не искали да ви изслушат (макар че говореха почти всички едновременно, все пак беше доста тихо, за да ви чуят и млъкнат, ако си бяхте повишили гласа), а че не ви отстъпили подobaващ стол (аз бях във, когато вие сте влезли).

Тая случка — когато дори проявата на едно добро чувство от моя страна можа толкова да ви раздразни — ми показва колко много зле сте настроени към мене. Затова най-добре ще бъде не само да не говорите вече с мене, както вие казахте, но — просто да не се познаваме вече с вас, поне докато времето изличи лошите настроения.

Допущам, че може да изтъкувате зле и това ми писмо (както зле изтъкувахте шеговитата поема, написана по случай 20-годишнината на „Златорог“), но не се боя, защото изпълнявам един човешки дълг, а как вие ще го прецените, с какви мерки ще поискате да го мерите — това ще бъде свидетелство и характеристика преди всичко за вас.

А. Разцветников

Оригинал. Ръкопис.

СПОМЕНИ ЗА ИВАН РАДОСЛАВОВ

ХРИСТО ЙОРДАНОВ

Вече двадесет години той не е всред живите. Ала въпреки всичко, когато и да си спомня за Иван Радославов или да докосна неговата книга, всякога чувствавам духовното съприкосновение с културен, талантлив и ерудиран човек. Усещам гражданина родолюбец с лично обаяние, критика естетик с индивидуално творческо присъствие...

... Даже и когато не съм съглеждал съвпадение на позициите ни в оценките на личности и конкретни художествени явления, и тогава съм уважавал благородството в подбудите му, правото

му на собствено мнение и съм търсил обяснение за смисъла на неговите литературни мечтания и пристрастия; дирил съм поводите за неговата критическа непримиримост. . . Така стигнах до убеждението, че този деликатен и кротък човек, този прецизен и сдържан критик носи в своето същество кондензирана енергия от възрожденския оптимизъм и от гражданското безкористие на своя баща, с които се отдава на Априлската епопея 1876. А името на баща му — Радко Радославов, учителя възрожденец, хронист, активен участник в Априлското въстание 1876 и доброволец в Руско-турската освободителна война, в нашия роден край се ползува с почит и се свързва с името на поета и революционера даскал Бачо Киро. . .

Искрено съжалявам, че го открих толкова късно, когато беше вече към залеза на своя творчески път. . .

Той твърде рядко излизаше на разходка, а говореше още по-малко, макар и с прецизирана точност, стигаща до педантичност. Имаше си свой кръг от другари, които го посещаваха. Беше и доста зиморничав. Вкъщи се замяташе през рамената с пълтен кариран шал. Кафявите му очи блестяха съсредоточено, когато го питах по важни политически проблеми на революционните борби от близкото минало. Но веднага се успокояваха, когато загатваше, макар и пестеливо, кратки случки от всекидневие на своята спътница в живота — Анна. Анюта била една от образованите жени на своето време, жена с висше образование, завършила успешно философия и педагогия в Цюрих и Йена. Имала е личен чар, а се е отличавала и с подчертана възискателност. . .

Тя е единственият човек, на когото Иван Радославов доверява творчески радости и грижи, сполуки и грешки, замисли и завършени текстове. . . Въпреки че е била заета като учителка във Втората девическа гимназия в столицата, тя се е отнасяла с обич и строга възискателност към написаното от него. Умряла е още през 1921. . .

. . . И когато и да е заговорил за нея, все ще споменеше някой трогателен епизод. В очите му личеше не само съкровената обич към нея, не само обикновеното преклонение към покойната, а и някаква нравствена чистота, благоговение и човешка благодарност към Анюта, която не само го е разбирала, но и всячески се е борила животът да не сломи поривите му и да не прекърши крилето му. . .

А той действително ѝ беше безкрайно благодарен. Макар няколко десетилетия да бяха изминали от нейното погребение, тя бе като съвест в паметта му, и то до последния миг на дългия му живот. . . Помня как на два пъти зад черните му масивни очила забелязах старческите му съзри за Анюта, за нежното ѝ сърце, за голямото ѝ доверие към него. . .

Струва ми се, че и Иван Радославов се отнасяше със същото уважение и доверие към своите многобройни другари и приятели от Съюза на българските писатели. А що се отнася до спечеленото доверие, с което той се отнасяше към моя милост, определено трябва да подчертая, че то се дължи единствено на Светослав Минков, който ни запозна в салона на Съюза на българските писатели още в началото на 60-те години. По това време работех литературната си анкета със Светослав Минков.

Двамата „синаodalни старци“ си разговаряха като „откошелни достове“, познати още от времето на „Хиперион“ (1922—1931). Тогава, както се знае, Иван Радославов е един от редакторите, заедно с Теодор Траянов и Людмил Стоянов, а Светослав Минков — „зелен сътрудник“ (както Светослав Минков се изразяваше) на това оригинално, но все още недостатъчно проучено издание.

Любопитно е, че на „Хиперион“ сътрудничат и такива известни писатели като Атанас Далчев, Теодор Траянов, Людмил Стоянов („Милосърдието на Марс“), Стоян Загорчинов („Легенда за света София“), Емануил Попдимитров („Чернозем“), Боян Дановски, Димитър Пантелеев, Светослав Минков, Мирослав Минев, Магда Петканова—Минева, Мария Грубешлиева—Балива, Константин Гълъбов, Александър Карларов, Александър Обретенков и много други. . . А Иван Радославов се гордееше с тях. Високо ги ценеше за тяхната професионална култура. . .

Нашите срещи и разговори зачестиха, когато трябваше да пиша очерка за Иван Радославов, предназначен за академичния „Речник на българската литература“, издание на Института за литература при БАН. За отбелязване е, че разговаряхме много спокойно, тихо и подчертавам — с голямо доверие. Последователно задавах въпроси, той внимателно отговаряше. И аз записвах. . .

Срещаме се все в дома на писателя („Оборище“, № 131, В). Неговият апартамент бе на най-горния етаж и се уединявахме в самостоятелната му работна стая. Запазена е и досега. . .

Подредена бе изискано. С вкус бяха поставени на бюрото всички негови лични вещи, с които си служеше: маслиница със специална гравюра от Пловдивската народна библиотека с музей, стар нож за разрязване на книги, по-раншните му телени очила, познати от многобройните му портрети в енциклопедии и антологии. А по стената — различни портрети, картини и др. под. Почти всички тези лични вещи заедно с някои ръкописи (върху които личеше писецът на критика) бяха предадени много по-късно в Националния музей на българската литература, приети лично по настояването на младия литературен критик Алберт Бенбасат.

В нашите срещи и разговори са присъствували колеги от Литературния институт, но най-често — дъщерята на критика — д-р Лилия Радославова-Попова, микробиолог, научен работник. Тя е достоен приемник на своя благороден баща, вложила изключителни усилия за издирването, подредбата и публикацията на спомените, дневниците и писмата на Иван Радославов, които вешо коментира, подпомогната от опитния Иван Сестримски, а и двамата са насърчавани от Борис Делчев.

Иван Радославов бе сложно устроена личност. С подчертано уважение се отнасяше към Димитър Благоев и Георги Димитров. С болка говореше за жестокостта, с която палачите убиват Александър Стамболийски. Възхищаваше се от майсторството, с което Илия Бешков показва в известната си карикатура зловещото убийство на селския вожд — варварско злодеяние на българския фашизъм. . .

Доверявал ми е малко известни факти от собствения си личен и граждански живот. Не без гордост е споделял, че лично е виждал Плеханов и Ленин. . .

Споделял е отношението си към майка си и баща си; тъгувал е за Златарица и Горна Оряховица; давал е оценки за събития и личности; изразявал е възторг или негодувание от позициите на политически личности; радвал се е от поведението на едни и е критикувал недостойните постъпки на други. Критично се е отнасял и към себе си. И то с достойнство. . .

Но нека за всичко подред. . .

Иван Радославов запази свежа паметта си даже и на преклонна възраст. Никога не мога да забравя как той точно си спомни имената на всички членове на „Централната социалистическа либерална група“, създадена още през 1906 г. към Централния комитет на Обединената „пролетарска“ партия на анархолибералите. Той собственоръчно написа имената им на отделен лист. Този лист за доказателство и сега може да се види, защото се пази в Централния държавен исторически архив (ЦДИА, фонд 741, Иван Радославов, опис 2, а. е. 12, л. 1). Там имената са подредени в следната номерация:

1. Никола Харлаков
2. Георги Бакалов
3. Петко Ралев
4. Петър Мутафчиев
5. Иван Манев
6. Павел Делирадев
7. Никола Стойнов
8. Т. Скорчев
9. Иван Радославов
10. Димитър Ив. Полянов
11. Аспарух Дончев (Римушка)
12. Стефана Попова—Бакалова
13. Васил Ставрев
14. Яко Левиев
15. Аврам Сабетаев
16. Георги Стоименов
17. Мара Тодорова
18. Л. Дундалов
19. Петко Величков и
20. Рачо Стоянов —

все личности с най-противоречиви съдби. И всред тях той — Иван Радославов. Чистосърдечно съжалявам, че тогава не записах характеристиките, които той даде на всички тези членове, включи-

телно и на себе си: как са гледали тогава света, какви са били техните пориви и мечти, кой е реализирал „нещо“, кой „нищо“ не е сторил и други подобни. . .

Повтарям, при много спокойна обстановка, в хронологическа последователност разкрих всички биографични подробности от житейския път на Иван Радославов: възрожденския му знатен род, произхода на цялата фамилия, неговото учение, участието му в обществените борби, във войните и в литературния ни живот. . .

. . . Всички тези подробности могат да се открият в третия том от „Речник на българската литература“, С., 1982, с. 172—174, отпечатан след смъртта на критика, подписвал всичките си стихове, литературнокритически статии, рецензии, литературни портрети и прегледи с личното си име и много рядко с псевдонима си R, и то предимно в чуждестранния печат. . .

По странната логика на асоциациите стана реч съвсем непринудено за сегашното отношение на Иван Радославов към съставената от него навремето така остро критикувана „Антология на съвременната българска поезия 1905—1922“, озаглавена „Млада България“, София, 1922. Тогава той внезапно замълча. . . Мълча повече от три минути. . .

Аз не бързах за отговора. Сам той ме гледаше право в очите и сдържаната му усмивка ми подсказваше, че не трябва да настоявам повече за отговор на поставения въпрос. И съвсем убедено пряко отказа да сподели сегашното си отношение към това скъпо свое дело.

Повече и не настоявах. Реших — все едно да забравя, че съм задавал този въпрос. . .

И все пак! Има една подробност, която ме насочи тогава към същността на чакания отговор. Когато някак много механично, но бавно изброявах имената на 14-те поети с включени произведения в своеобразната българска антология — от Теодор Траянов до Йордан Стубел, Иван Радославов мълчеше странно и само леко поклащаше главата си при споменаване имената на поетите. . .

Сякаш ги отмяташе в паметта си. . .

. . . Ала запомнил съм много добре, че когато изрекох името на Николай Лилиев, а след това и при имената на Димчо Дебелянов и Христо Ясенев, Иван Радославов вече сам ме гледаше изпитателно в очите. Искаше да провери как лично аз отреагирам към творчеството на тези поети. . .

Аз мълчах и тишината ме сковаваше. . . Усещах сърцето си в слепоочията. Тогава той, като че ли повече на себе си, отколкото към мен, тихичко изрече:

— Големи личности! . . . И като помълча, добави:

— Големи поети!

Веднага се съгласих с него. Лилиев, Дебелянов, Ясенев — големи и като личности, и като поети. Това е задържала паметта ми, а неотдавна открих четирите думи — „Големи личности! Големи поети!“ — подчертани в бележките ми. Той ги произнесе сякаш в някаква просъница, с особена приглушеност в гласа, а положително и с радост, а може би и с болка — и досега не мога да проумея. . . Склонен съм да мисля, че при всички случаи тогава той изразяваше личната си гордост от близостта си с тях и горещото си съпричастие с техните търсения, превърнали се в невероятна творческа съдба. В това се убедих, когато Иван Радославов съвсем непринудено и като същински артист, с отпаднал глас, започна да шепти до болка познатите ни Ясенови куплети:

Златна есен златни листи рони,
цветен пурпур багри всеки клон;
дъхат скърби моите небосклони,
рухва бавно моя царствен трон.
През мъглата дребен дъжд ромони
и навява сънни самоти. . .

Аз съм морен, морен от погрома! —
Бедна майко, чуваш ли ме ти?

— — —

Гледах го, слушах го и не помръдвах. . . Струваше ми се, че ако помръдна, ще наруша хревата тишина и ще изчезне свящото мигновение на поезията, родена от Ясеновата изповед. . . Определено казано — той не рецитираше. Той просто дишаше съкровения въздух в тези стихове. Той защитава себе си. Той свещенодействуваше. . . Или още по-точно — изплакваше и мечти, и надежди, и отстоявани позиции. . .

На другия ден пак носех и пак му показах антологията „Млада България“, но той не отрони нито думичка. Беше скъперник на словесните излияния. . . Нарочно споменах имената на останалите от антологията — Теодор Траянов, Трифон Кунев, Людмил Стоянов, Емануил Попдимитров, Иван Грозев, Николай Райнов, Иван Хаджихристов, Коста Тодоров, Иван Мирчев или Йордан Стратиев. . . Но той, много любопитно, не пожела да каже нито добра, нито лоша дума за тези поети. Съзнателно четях по някой ред от техните най-ярки стихотворни бисери, но той пак мълчеше. . .

А така силно ги е обичал, вярвал е в техните звезди, насърчавал ги е и даже някои от тях е подкрепял в литературния и периодичен печат. Дори ги е виждал като свои отгледани цветя, лично подбирани като в букет във великолепната „градина на поезията“. . .

В друга среща самокритично изрази недоволството си, че е недоценил в достатъчна степен поети и граждани като Христо Смирненски и Гео Милев. . . В интонацията на гласа, а и в изражението на благородния му поглед открих повече искрена болка, отколкото следи от огън на преговяло пристрастие. . .

В една приятна обедна среща Иван Радославов разкри сам неизвестна страница от собствения си живот. Съвсем скромно ми подаде една непозната своя книга, която за първи път вземах в ръцете си, макар да бях се ровил в столичните библиотеки. Бе озаглавена „Под знамето на България“ (София, 1920).

В тази книга са събрани текстове, писани от него, през годините 1918—1919, когато е редактор на българския орган „Correspondance Balkanique“, издаван в Швейцария, и член на дипломатическата комисия за защита на българската кауза. Живее в Берн и Лозана и е имал преки връзки с правителството на Стамболийски. По-късно е бил шеф и на Българската телеграфна агенция, а и директор на печата към Министерството на външните работи, пак по същото време. Но щом фашистите извършват деветоюнския преврат (1923), той до 1928 е безработен и е в политическа невилност пред „властимаещите“. . .

Треперещата му ръка сочеше книгата, която държах, и по жеста му разбирах, че тази негова публицистика му струва извънредно скъпо. Той не пожела да говори за толкова много литературни факти от историята на българската литература; отказа да коментира даже много проблеми, по които се е изказвал в своята „Българска литература 1880—1930“, а веднага, и то сам, заговори с голяма охота за „Под знамето на България“. . .

Всеки, който сега се запознае с този оригинален труд, ще разбере, че политическата съдба на българския народ горещо е вълнувала нашия критик. Неговата публицистична ярост, неговият справедлив протест срещу жестоките клаузи на Ньойския договор и сега завладяват всеки непредубеден съвременен читател. Тези текстове той пише като пламенен българин, като възрожденски родолюбец, като същински интернационалист. . .

Трогателно е и приложеното „Открито писмо до Анатола Франс“, когото уважава, смята го за свой „учител“, и с когото споделя горестите си на патриот:

„Нищо отраднo, нищо ободряващо! Какво печално време, учителю, и какво страшно време!

Март 1919

ИВАН РАДОСЛАВОВ“

Той доверява болката си за скъпите ни братя, останали в родните краища зад Рила и Пирин, до бреговете на Егейско море, към Цариград и Струмица, в пределите на Златна Добруджа! . . .

Когато го запитах защо тъкмо към Анатола Франс той отправя „Откритото писмо“, с копие и до редакцията на „Humanité“, Иван Радославов ми обясни, че в един напечатан във Франция апел нашият народ е бил залепен „като варварски“. Тъкмо този „Апел“ е подписан и от Анатола Франс и оттук идва болката на критика и той не може да прости на Анатола Франс. Това писмо непременно трябва да се прочете, за да се почувствува синовната тревога на нашия писател за бъдещето на българския народ. . .

. . . Иван Радославов бе убеден, че националноосвободителните борби на българите през XIX век не са нищо друго освен съдбовни усилия за обединение и освобождение. Даваше паралелни примери с националните борби за германското обединение, за италианското освобождение или за еманципацията на славянските народи в границите на Хабсбургската империя, както и за освобождението на балканските народи в пределите на Отоманската империя. . .

Той горещо обичаше нашата история и се гордеше, че българският народ е много страдал и жестоко потискан, но затова пък е утвърдил ярки традиции в националната си съдба — да бъде демократичен и толерантен. Като даваше примери в тази насока с богомилите (катарите), а в по-ново време и със съдбата на арменците, евреите, католиците и т. н., Иван Радославов смяташе, че търпимостта на българите е вкоренена черта в националния им характер. Докато бе убеден, че някои народи открито проявяват своя великошовинизъм. Даваше примери и с големи, и с малки народи не само на Балканите, но и в Европа. Настоятелно твърдеше, че българинът е толерантен. . .

И за да е убедителен, посочи пример с Мемоара на еврейското население, живеещо в България, поднесен на конференцията на мира в Париж след края на Първата световна война, в който се изразява искрената признателност към българите. . .

Същият факт се е повторил и през Втората световна война: България е единствената страна в Европа, недопуснала варварството на фашизма, не позволила на нацистите да изпратят равноправните ѝ граждани в лагерите на смъртта. . .

Даде и други примери:
с арменското население, заплашено от жестокостта на османския нож (1895), намерило братско убежище сред българския народ;

с бягащите от бесилка и разстрел разбунтували се румънски селяни през 1907. . .

Посочи и други конкретни случаи. . .

Той живееше със самочувствието на възрожденците. Много тачеше баща си и Дядо Петко Славейков. . . Познаваше добре историята на Балканите и на Европа, затова подчиняваше своите размисли на историческата истина, в полза на нашия трудов народ.

Не долюбваше нито шовинистите, нито хората, които поставяха личните си интереси над нуждите на народа.

Не се възхищаваше и от защитниците на догматизма.

Изобщо мразеше фалшивите химери и склеротиката на шовинизма.

Горещо тачеше страданията на обикновените хора по време на войната, болките на бежакците по гробовете на предците, останали извън пределите на оскърбената ни родина. А новите „границы“ минават тъкмо през тези гробове. . .

Той не можеше да се примири, че великите сили така безразсъдно късат живи късове от тялото на България; че така осакатяват за много години материалния и духовен живот на съвременните българи; че така националният въпрос на Балканите в никакъв случай не се разрешава. . .

Иван Радославов притежаваше способността да подлага сложната международна проблематика на възникване на съществуващите дипломатически съотношения и никак не беше склонен да се опиянява от розовия оптимизъм на безотговорните. . . Отчиташе реалните стойности на конкретните дадености и отсъждаше фактите с трезв политически реализъм. Но той не можеше да приеме диктата на силните държави, пазарлъците им, нито мненията на заинтересованите дипломати, които никак не се интересуваха от съдбата на нашите бежанци, на живите хора и демократичните им традиции. . .

Като потвърждение, че цял живот лично той е спазвал строго своите принципи в областта на литературата и изкуството и се е съобразявал с демократичните традиции и националното своеобразие на народите, сочеше като пример дружбата си със стария режисьор Исак Даниел, основател на театър „Студия“; с литературния критик Моис Бенароя, автор на монографиите „Теодор Траянов и неговият мир“ (1926), „Стефан Цвайг“ (1939) и „Руската революция“ (1930) и с революционния поет Юлий Цезар Розентал, загинал в Илинденското въстание (1903), автор на „Недопетни песни“ (1912). . .

За всички тях приживе ме задължи да напиша очерци. Макар с малко закъснение, изпълних неговите другарски заръки. Колко много щеше да се радва, ако прочетеше текстовете, родени по негово настояване! Сега отлично разбирам, че дори на преклонна възраст съдбата на всички, работили за културата на България и за обединението на нацията ни независимо от техния произход, дълбоко е възлиувала неговото старческо сърце. . .

Малцина днес знаят, че Иван Радославов е един от членовете основатели на Съюза на българските писатели (1912) и дълго време е имал възможност да дружи и да общува с почти всички най-големи български писатели на своето време. Той не се срамуваше, че самите художници на

словото приживе са го обявили за теоретик на българския символизъм и автор на първия творчески манифест на символистите. Своите другари той смяташе за поклонници на новото в литературата, дори за поклонници на социализма и свободата. . .

Само с обаянието си на творческа личност, обичаща прогреса и мира, свободата и социализма, можем да си обясним защо Иван Радославов се превръща в душа на задругата „Хиперион“ и в стожер на едноименното списание.

Питал съм го по този повод за много и най-различни подробности, свързани с творческата еволюция на Людмил Стоянов, Светослав Минков, Боян Дановски, Александър Обретенков, Виктор Шаренков, Вичо Иванов, Николай Хрелков и много други. . .

. . . А той недвусмислено ме насочваше към мисълта, че въпреки техните увлечения по практиката на символизма те са си оставали на честни граждански позиции. Колкото и нравите тогава да са били други, а и литературната партизанщина — неумолима, — то сътрудниците на „Хиперион“ са воювали за демократичен театър, за разбираема поезия, за свободна литература. . . Без да изясни какво разбираше под понятието „свободна литература“. . .

. . . „Войната“ на „Хиперион“ и „Златорог“ е била само доказателство, че задругата, а и сътрудниците на „Хиперион“ са воювали срещу традиционализма въпреки всичките им увлечения; борили са се за новаторски изразни средства, срещу всяка непохватна литературщина, колкото и пренебрежително-снизходително да е било отношението на хората от „Златорог“ към бедните аркашки, болшинството от които преминали на позициите на прогреса и демокрацията.

С особено задоволство си спомням, че Иван Радославов съвсем не беше злопамятен. След народната победа се бяха срещали с Владимир Василев, а с много от сътрудниците на „Златорог“ беше в дружески контакти.

Веднъж съзнателно го заговорих за отминалото старо време, за да разбере сегашното му отношение към хората от „Златорог“. А той така приятно се усмихна и съвсем естествено сподели, че трябва да се направи внимателна преоценка на „Златорог“: като се разграничи политическата линия на изданието от творческата практика на самите художници на словото. Тогава изброи имената на десетките сътрудници на „Златорог“, вложили огромен личен принос в съкровищницата на българската литература. . .

Стана дума и за критиката. Но не за литературната критика на страниците на „Хиперион“ или „Златорог“, а изобщо. Той смяташе, че оценката на отделния критик е от съществено значение за литературния процес, особено когато тази оценка е продиктувана от лично убеждение и от творческа съвест. Тогава истинският творец не трябва да търси никакви поводи за оскърбление от литературния критик. Точните думи не съм записал, но съм си подчертал само изречението: „Критикът трябва да е творческа съвест“. . .

Спомена имената на много наши днешни критици, които уважава, макар някои от тях да го бяха остро критикували в печата. Спомена имената им, но с уважение! Само към един критик на нашето време не скри ироничното си отношение. Срещали се бяха някъде, в трамвая ли, на разходка ли, не си спомням къде точно, но въпросният критик, без никакво смущение и угризение на съвестта, започнал да му се извинява: „Абе бай Иване, такива бяха времената! Сега мисля другояче!“

— „Други били времената!“ — сънйкаше той под мустак. Но дори и срещу такива „ветропоказатели в критиката“, както се изрази, не изрече скверни думи. Явно беше обаче, че е огорчен от тях, защото те не са мислили със собствените си глави, защото не са познавали съдържанието нито на първото (1936), нито на второто (1948) издание на неговата „Българска литература“. А просто са бързали да отрищават, и то по внушено чуждо мнение. . . Смяташе, че подобни критици са социално вредни, защото замърсявали климата и околната среда. . .

В срещите и разговорите ни Иван Радославов някак много бегло засегна дейността си на главен библиотекар (1928—1931) в Пловдивската народна библиотека с музей, а след това и като дивен директор (1932—1934). Струваше ми се даже, че едва ли не я подценяваше. . . Смяташе я за „неизбежен етап“ в трудовото му всекидневие.

Много по-късно обаче, когато се заинтересувах от този негов труд „Етап“ и посетих нарочено Пловдивската народна библиотека, а след като проведох и продължителен разговор с Вичо Иванов, се убедих, че дейността на милия бай Иван в Пловдивската библиотека съвсем не е била за поднебяване. И там той е работил къртовски и е оставил следи. Денонощно е будувал с голямо усърди

и ревност. Всички негови познати бяха запомнили как след пролетното катастрофално бедствие в Тракия (1928) не е познавал почивка. Даже в библиотеката понякога е преспивал. След земетресението е посещавал всички архивохранилища, всички фондове и с трепетни ръце на добър стопанин е помагал за спасяването на затрупаното книжно имущество. Грижил се е за почитването му от прах и хоросан, помагал е за подреждането на книгите и списанията. Давал е конкретните си неотложни разпоредения. Така библиотеката бива открита предсрочно на 1 ноември 1930 година.

Не е отлагал, нито е изоставял и чисто административната или творческа работа на библиотечния колектив. Грижил се е и за Музея. Всички са били като мобилизирани за чествуване 80-годишнината от рождението на Иван Вазов (1930), за 50-годишнината от основаването на Пловдивската народна библиотека (1932), и т. н.

Сам е чел доклади за годишниците, изнасял е сказки, организиран е срещи с писатели и всякога всеотдайно се е заемал с трудни и отговорни задачи. Известни са неговите директорски грижи за обогатяването на книжния фонд с руска и френска класика. Той снабдява библиотеката и с известното 24-томно издание на Анатол Франс. Дири всякакви възможни начини, за да набавя класическите произведения не само на известните западноевропейски и американски класици, но и класиката дори на руската съвременна литература. . . В онова време това никак не е било лесно.

Иван Радославов почина на 5 октомври, а бе погребан на 7 октомври 1969.

Когато и да съм заставал пред неговия гроб (алея № 39 в Централните столични гробища), всякога са ме впечатлявали скромността на черния масивен мрамор със строго изрязаните букви, изписали неговото име, и неизбежните цифри 1880—1969, маркирали неговия нелек жизнен път. Задържат очите и бръшляновите вечнозелени вейки, опасали скромния правоъгълник. Тези вейки сякаш прегръщат „името“ и „годишните“ и мълчаливо ги връщат във времето и в неспирния му поток. . .

Точно преди двадесет години, тъкмо пред пресния тогава гроб застана литературният критик Борис Делчев и произнесе кратко, но съдържателно слово, което силно развълнува присъстващите — голям брой колеги на критика и още повече — негови почитатели — учители и студенти. . .

Борис Делчев говореше темпераментно. Думите му отекваха силно в сърцата на хората, които слушаха за първи път такива възторжени оценки за критик като Иван Радославов. Тогава тексът на това надгробно слово не бе публикуван по понятни причини. Но дълго пазен, сега се предлага за първи път на читателя и той сам ще почувствува защо присъстващите са били така силно впечатлени от ярките слова на Борис Делчев:

Вторник
7. 10. 1969 г.

Роднини и близки на Иван Радославов,
опечалено събрание,

Неумолимата дума на съдбата е произнесена, невъзвратимото е настъпило, и ето ние стоим изправени за последна раздяла с един ветеран на българското слово, превърнал се от години в живи мощи, за да напомня със своето мълчаливо присъствие, че литературата не започва и не завършва с нас — да напомня за онази приемственост в областта на духа, задължителна за всяко цивилизовано общество, без която културата е осъдена на крене и застой.

Иван Радославов е от онова поколение писатели и културни дейци, родено в дните след Освобождението, което навлезе в нашата литература в един момент на идейно и обществено брожение, когато поради една историческа необходимост идеите на Възраждането трябваше да отстъпят място на идеите за едно друго вече възраждане. Като всички мислещи хора на своето време, които живееха с копнежите и болките на своя народ, той не можеше да остане настрана от този нов похват. Неслучайно неговите първи литературни работи бяха отпечатани върху страниците на списание „Ново време“, редактирано от Димитър Благоев, което в онзи момент насочваше семафора към бъдещето. Неслучайно няколко години по-късно, вече като студент по правото в Женева той намира своето място сред българските социалисти, посещава събранията на руската революционна емиграция и има рядката възможност да чуе пламенното слово на нейните идеолози — Плеханов и Ленин. И макар по-късно животът му да тръгна по други коловози, Иван Радославов никога не се срамуваше от мечтанията на своята първа младост, никога не се приближи със слово или дело към

дени, които искаха да възврат въртежа на историята. Всякога и всякъде през изминалите десетилетия на борби и мъчителни поврати той остана една чиста и неопетнена съвест.

Иван Радославов обаче търсеше новото и се съпротивляваше срещу рутината не само като гражданин, а и като човек на перото. Макар да беше закърмен с българското художествено слово, което остана до края на живота му негова любов и негова съдба, той не отвърна поглед от онова, което оставаше отатък граничната ограда. Наопаки, неговият неколкогодишен престой в Женева и по-късно в Брюксел беше изпълнен с упорит труд и търсения, които му дадоха възможност да чуе и обикне големите френски поети от края на миналото и началото на това столетие. И не само да ги обикне, а и да ги популяризира в България. Покрай тях обаче, в съпротива срещу рутината и националната ограниченост, той се видя въввлечен в потока на модното някога символистическо движение. Нещо повече, заедно с неколцина творци от своето поколение, той превърна издаваното от него списание „Хиперион“ в теоретическа трибуна на това движение, дошло у нас както всичко друго с няколко десетилетия по-късно. И ето оттук, от спомена за тази някогашна принадлежност започна едно велико недоразумение, което му причини много незаслужени страдания и натрупа около неговото име немалко заблуди и предубеждения.

Вярно е, че и за себе си, и за другите Иван Радославов години наред минаваше за привърженик на символистичната поетика.

Прелестете обаче пожелателите страници на „Хиперион“, за да видите, че в своята практическа работа като редактор и автор независимо от допуснатите увлечения той не е робувал на литературната догма. Спомнете си, че в неговото списание бяха приети и утвърдени редица творци, противници на официалната академическа пустота, които се бореа за един нов свят и оставиха трайна дияра в съкровищницата на българското художествено слово. Не е излишно да напомня, че тук се появи за първи път антишовинистическият разказ „Милосърдието на Марс“, една от най-силните работи на Людмил Стоянов, която му проправи път към революционната литература, а оттам — и към работническото движение. Ще рече, дори когато се заблуждаваше в едно или друго отношение, в своята практика Иван Радославов не скъса с живата българска литература, с онази литература, в която кълнят семената на бъдещето. Дори и тогава, противно на онова, което обикновено се твърди, той продължи да защитава големите национални явления в нея.

За щастие Иван Радославов беше жив да види, че облаците около неговото име и неговото дело започват да се вдигат. Доказателство за това е фактът, че стана възможно, макар и в последната година на живота му, да излезе неговата „Книга от мои страници“ — един сборник от статии върху българската и европейската литература, който показва не само една завидна ерудиция, а и една широта на възгледа, на която са способни малцина. Като редактор на тази книга аз имах удоволствието да му връча първия екземпляр и мога да свидетелствувам за голямата радост, която тя му причини. Този съдържан човек с обуздани емоции се радваше като дете и не можа да задържи сълезите си. И имаше защо: е едно много вярно чувство на страдащ човек той разбираше, че с нея се слагаше край на един с нищо незаслужен литературен остракизъм.

Наша дължност, дължност на всички, които остават след него, е да оправдаем това негово очакване. Това ни налага и неговата памет, и отговорността ни пред нашата национална култура.

Вълуващо слово (смятано досега за изгубено) произнесе и най-близкият другар и съратник на критика — известният поет, преводач и литературен критик Коста Стефанов (21 май 1894—16 ноември 1972). Той е роден в Плевен в семейството на бежанци, преселници от с. Емборе, Костурско. Завършва гимназия в родния си град (1912) и юридически науки в Софийския университет „Климент Охридски“ (1920). Участва в Първата световна война, дългогодишен председател на плевенското читалище „Съгласие“, сътрудник със стихове, лирични есета, новели, студии, преводи и статии на „Листопад“, „Везни“, „Хиперион“, „Литературен глас“ и др.

Коста Стефанов има също противоречива съдба на писател модернист, преводач и критик. В лирическите си изяви е близък до поетиката на Теодор Траянов (има и изследване за него) и до т. нар. „Прокълнати поети“. Изразява самотническия си бунт на отчужден човек, запленил от т. нар. „безизходните въпроси“ на модерната си душа. Ала паралелно с това изпява и гражданските си настроения против пораженията на империалистическата война: автор е на поемата „Война“, високо ценена от Людмил Стоянов и др. Постепенно изживява еволюцията на индивидуалиста, прозрял потребностите и истините на живота.

В своите импресии, стихопрози и новели Коста Стефанов осмисля сложното психологическо състояние на „убитото“ поколение, продължаващо да изживява ужасите и деформациите на войната. . .

. . . Вече с реалистични похвати показва символиката на сложно променящия се свят и на трагичните психологически състояния („Професорът и кучето“), патологичните отклонения, свързани с чувствителността („Исус между хората“) и просветлението на надеждите („Еврейска мелодия“).

Коста Стефанов е автор на студии за Теодор Траянов, Ник. Вас. Ракитин, Моис Бенароя, Николай Лилев, Асен Златаров и други. . .

Превежда и пише статии „от“ и „за“ Стриндберг, Левертин, Хауптман, Бергман, Йонас, Лудвиг Алмквист, Баучер, И. Рунберг, Дж. Кийтс, И. Жилкен, Ницше, Тенисън, Шекспир, Байрон, Верлен, Рембо, Маларме, Вийон, Уайлд, Едгар По и други. . . Превежда художествени произведения, поезия и проза, от френски, шведски, английски, норвежки, руски, италиански и немски автори. Преди десетина години (1976) в отделна книга излезе преводът му на пиесата „Соната на призраците“ от А. Стриндберг, с послеслов от проф. Любомир Тенев. . .

. . . Отклонението бе целесъобразно, за да може читателят да разбере какъв човек произнася слово за делото на Иван Радославов.

С много болка и възмущение, бих добавил и с трагизъм, Коста Стефанов просто шепнеше своите прощальни думи, а се чуваха силно и от най-отдалеченото място:

„Ако трябва да търсим материал за литературната биография на Иван Радославов като критик, такъв ще намерим в изобилие в многобройните му статии, поместени в списания и вестници, в очерци за български и чужди писатели и поети, в трудния жанр на монографията, дето Иван Радославов даде редки образци на виртуозно стилово майсторство, а най-вече в капиталния му труд за българската литература. Но събираните черти за неговата биография трябва да бъдат допълнени задължително и с впечатления от разговори с него върху литературни въпроси от нашата и чуждата литература. Всеки разговор с Радославов е давал възможност да се чуят от него мисли и концепции на истински мъдрец, който неспирно упражнява своя ум и изгражда формулите на мисълта с яснота и твърдост на формулировката.

Един наш писател*, сега покойник, даде стегната, но съвършено правдива характеристика на Радославов като критик. — „Радославов — каза той — направи от своята критика изкуство и оръжие.“ Колко верни са тези думи и колко ясно обхващат в своята лапидарност способностите на Радославов като критик. Но откъде почерпи той притежанието на тези способности? Да не забравяме, че още в гимназията той познаваше класическите произведения на славянските и на някои от европейските литератури. По-късно в Швейцария той се запозна с различните течения в интелектуалния живот, които разделят или сближават човешката мисъл. И той събра капитала на своята образованост със системно щудиране на литературната критика и естетиката, представени в модерното време от гениите на Хегел, Белински, Иполит Тен, Яков Буркхарт, Ницше, Брандес. От тях, от виталността на техния дух Радославов прие кръщението си за бъдещ труд на литературното поле. Но той не спря на широкия и открит друм на своите учители. Те бяха работили в чужди за него страни, а когато се завърна в родината, пред Радославов се откриваше перспективата да прилага опита си и специализираното си знание в условията на нашия национален бит. Той обичаше фанатично България, любовта му към нея беше върховна, съкровена негова религия: нейният въздух го освежаваше, оживяваше го и му даваше направление на мисълта според формата на народния дух, на българския дух. Защото той никога не зае модели от чужди умове, никога не приложи в своите трудове на критик заети чужди паралели. Неговият ум процедираше оригинално и в оценката на нашите поети и писатели той се ръководеше преди всичко от тяхната национална значимост наред с талантите им. Той коментираше поезията, новелите, романа или драмата под критерия на чисто българското становище на своя девиз: писателят трябва да мисли, преди да говори, и затова уважаваше онези, които мислят, преди да пишат. Подобно на Едгар По и той беше влюбен в литературата. Чудото на творческото претворяване го пленяваше и всяко талантливо литературно произведение беше повод за него да възхвалява, а, обратно — посредственото му носеше досада, която той не скриваше, и го настройваше за остра, но справедлива кри-

* Писателят е Симеон Радев, в автографа на когото е фиксиран точният дарствен текст: „НА ИВАН РАДОСЛАВОВ, който от литературната критика направи едно изкуство и едно оръжие.“

тека. И това той правеше без разлика дали неговите идеи и мироглед се кръстосват в противоречие с идеите и мирогледа на критикувания автор, или пък се съгласуват. Никога не биваше компромисен в критиката си. Не изпитваше радост от произведение, в което не блика вдъхновение и не поддържа емоционална напрегнатост у читателя. Големината му на критик може да се съизмерва и с големината на чисто човешката му природа. Той беше скромен и у него живееше в неделимо единство скромността и благородството — черти на избрана личност. Затова и оръжието на критиката му не плашеше, нито хулата беше неин елемент. Радославов учеше, наставляваше, поправяше, над съжденията му господствуваше моралният критерий. . .

Родината ни губи с Радославов един от достойните си синове. С него си отива последният от вдъхновените представители на генерацията, която отпреди повече от седемдесет години бе започвала с истински народнически жар делото за подготовка на бъдещ хуманизъм, здраво национално съзнание и обич към българската култура и изкуство.

И сега, когато се разделяме с него, наред със скръбта в душите ни се издига чувството на гордост, че сме имали такъв духовен мъж, мъж, който ни оставя наследство, от което ще могат да черпят поука и направление за своите умове много млади талантиливи писатели.“

Мълчанието бе сковало всички, погълнати в признателните размисли за всичко, което Иван Радославов ни оставяше в наше наследство. . . И едва когато бучите забарабаниха с подземен тътен по ковчега, хората смирено се занавеждаха да пуснат по бучка пръст за „последно сбогом“. . . Малко по-късно гробът бе закрит с цветята на признанието.

АКИЛИНА — НЕИЗВЕСТНА КНИЖОВНИЧКА ОТ XVII ВЕК

ДИМИТЪР КЕНАНОВ

Участието на жени в литературния живот през средните векове е гвърде рядко явление. Затова несъмнен интерес предизвиква един Сборник от XVII век със съчинения на Григорий Синаит, преписан от Акилина, чието име е вписано в тайнопис на авторска приписка. Ръкописът се пази в библиотеката на АН СССР (БАН) — Ленинград, сбирка на Ф. А. Каликин (№ 67), № 3, полуустав, 4°, руска редакция, 148 листа¹.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Л. 1 а: Григориа Синанта главы (с²) краегранеснемъ бело полезны, ꙗже краегранесне есть, снѣ. Слова различна, в заповѣдехъ велѣньихъ, прещенїихъ ꙗже вѣствованїихъ, еще ж(ѣ) и в помыслѣхъ, ꙗже в страстѣхъ, ꙗже в добродѣтелѣхъ, еще же в безмолвїи, и мѣтвѣ, нѣмже крае, гранесна. Глава первая.

Нач.: Словеснѣ оубо быти комѣ, или быти по естество. . .

Л. 74 б: Сказанїе малое Григорїа Синанта ꙗкоже, о безмалвїи, въ гл҃авнѣхъ, патнадесятїихъ, о вѣразѣ мѣтвѣ.

Нач.: Два вѣраза сжт(ъ) съединїнїа. . .

Л. 93 а: Григорїа Синанта, о безмалвїи(н) гл҃авнѣхъ, о еже како подобаетъ съдѣти ꙗже въ безмалвїи.

Нач.: Всегда оубо на столѣ. . .

¹ Палеографските данни са заети от инвентарния опис.